

Sümerbank ve Kadın Emeği: Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası Örneği

Burcu Saka

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Arş. Gör. Dr.

[ORCID: 0000-0001-6830-7701](https://orcid.org/0000-0001-6830-7701)

burcusaka@comu.edu.tr

Elif Sabahat Uyar

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0001-8457-7920](https://orcid.org/0000-0001-8457-7920)

esmura@comu.edu.tr

Öz

Bu makale 1982'de Sümerbank bünyesinde faaliyete başlayan ve özelleştirme sonrasında satılarak kapanan (2003) Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nda istihdam edilen işçi kadınların çalışma deneyimlerine odaklanmaktadır. Araştırma, çalışma ortamında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin izlerini ortaya koymayı ve özelleştirme politikalarının toplumsal etkisini, özellikle de işçi kadınlar üzerindeki etkisini tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Fabrikaya dair bilgi kaynakları olarak Sümerbank dergilerinden, yerel bir gazetenin arşivinden (Çanakkale Olay Gazetesi 1983-2003) ve işçiler ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerden faydalanılmıştır. Görüşmeler, kadın işçilerin fabrikadaki konumlarını ve koşullarını, iş süreçlerine içkin cinsiyete dayalı hiyerarşiyi, yaşadıkları baskıları, bu koşullara ve fabrikanın kapanışına karşı eş zamanlı direnmek için geliştirdikleri stratejileri ortaya koymaktadır. İşçilerle yapılan görüşmeler ayrıca (kurgusal) aile bağlarının üretim noktasında nasıl işlediğini ve bunun işçilik deneyimlerine etkisini göstermektedir. Makale, özelleştirme sürecinden kısa bir süre önce kurulan ve dönemin önemli dönüşümlerini yansıtan özgün bir Sümerbank fabrikasında emek süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş yapısının ve sürecin kadın işçiler açısından sonuçlarının anlaşılmasını sağlayarak emek tarihi ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sümerbank, özelleştirme, çalışma ilişkileri, toplumsal cinsiyet, emek tarihi

.....

Geliş tarihi: 8 Temmuz 2024 • Kabul tarihi: 27 Ocak 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 10-41
DOI: 10.46655/federgi.1512820

Sümerbank and Women's Labour: The Case of Çanakkale Synthetic Leather Factory

Burcu Saka

Çanakkale Onsekiz Mart University

Research Assistant, PhD

[ORCID: 0000-0001-6830-7701](https://orcid.org/0000-0001-6830-7701)

burcusaka@comu.edu.tr

Elif Sabahat Uyar

Çanakkale Onsekiz Mart University

Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0001-8457-7920](https://orcid.org/0000-0001-8457-7920)

esmura@comu.edu.tr

Abstract

The study focuses on the working experiences of women workers employed at the Çanakkale Synthetic Leather Factory, which started operations in 1982 under Sümerbank and closed down after privatisation (2003). The research aims to reveal the traces of gender inequality in the working environment and to open up for discussion the social impact of privatisation policies, especially on women workers. Sümerbank magazines, the archive of a local newspaper (Çanakkale Olay Newspaper, 1983-2003) and in-depth interviews with workers were used as sources of information about the factory. The interviews reveal the positions and conditions of women workers in the factory, the gendered hierarchy inherent in labour processes, the pressures they experienced, and the strategies they developed to resist these conditions and to the closure of the factory simultaneously. The interviews with workers also show how (imagined) family ties operate at the point of production and the impact this has on their labour experiences. The article contributes to labour history and gender studies by providing an understanding of the gendered structure of labour processes and the consequences of the process for women workers in a unique Sümerbank factory that was established shortly before the privatisation process reflecting the important transformations of the period.

Keywords: Sümerbank, privatisation, work relations, gender, labour history

• • • • •

Arrival date: 8 July 2024 • Acceptance date: 27 January 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 10-41
DOI: 10.46655/federgi.1512820

Giriş¹

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Büyük Buhran'ın etkisiyle içe kapanan Türkiye ekonomisinde, devlet eliyle kurulan fabrikalar sanayileşme hamlesinin en önemli bileşenlerinden birini oluşturmuştur. Kadınlar, bu dönemde kurulan Kamu İktisadi Teşekküllerine bağlı fabrikalarda, iş kolu ve fabrikanın özelliklerine göre çeşitlilik göstermekle birlikte yoğun bir şekilde istihdam edilmiştir. Özellikle tekstil, dokuma, halıcılık gibi kadın emeğinin geleneksel olarak yoğunlaştığı işleri kapsamı sebebiyle Sümerbank'a bağlı fabrikalar, kadınların yoğun olarak istihdam edildikleri işyerleri arasındadır.¹ Bu bakımdan Sümerbank fabrikaları, emek tarihi ve toplumsal cinsiyet

¹ Bu makale 27-29 Ekim 2023 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen Beykoz Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nın ortaklaşa gerçekleştirdiği "100. Yılında Cumhuriyet'in Kadınları/ Kadınların Cumhuriyeti (1923-2023)" uluslararası sempozyumunda sunduğumuz "Sümerbank, Çalışma İlişkileri ve Kadın Emeği: Çanakkale Deri Fabrikası Üzerine Bir Sözlü Tarih Çalışması" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

araştırmaları için önemli bir veri kaynağıdır.

Sümerbank kuruluşundan itibaren toplumsal, siyasal ve kültürel dönüşümlerin merkezinde yer almıştır. Sümerbank fabrikaları, sadece üretim yaparak ekonomiye katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda vasıflı bir işçi sınıfının oluşumu, örgütlenmesi, kentsel yapının dönüşümü (İnsel 1996; Dilek 2021) gibi birçok alanda önemli bir rol oynamıştır. Ekonominin neoliberal yeniden yapılanması sürecinde özelleştirilen bu fabrikalar, bu kez de işçilerin karşı çıkışı ve mücadelesiyle gündeme gelmiş ve Türkiye'de yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümlerin bir aynası olmuştur. Dolayısıyla, Sümerbank tarihi, devletçi sanayileşme döneminin bir ürünü olmakla birlikte Türkiye'de neoliberal dönüşüm ile özelleştirmelere karşı mücadele tarihinin de önemli bir parçasını oluşturur. Fabrikaların özelleştirilmesi ve kapanması işçi hakları ve çalışma koşulları konusunda bir dönemin sonuna işaret eder.

Sümerbank üzerine akademik çalışmalar başat olarak kurumun iktisadi önemi ile ülke kalkınmasında ve vasıflı bir işçi sınıfının oluşumunda oynadığı role odaklanmaktadır (Toprak 1988; Dingiloğlu 2017; Polatoğlu 2021). Literatürde ayrıca Sümerbank'ın ulusu giydirme hedefi doğrultusunda ulusal birlik ve ulus-inşası süreçleriyle ilişkisine ve 1990 sonrası yaşanan özelleştirmelerin yerel ölçekteki sosyal sonuçlarına dikkat çeken çalışmalar da Sümerbank sürecinin farklı boyutlarını aydınlatmaktadır (Nurol 2007; Himam ve Pasin 2011; Himam 2016). Bunların yanı sıra, fabrikaların tarihleri, üretim süreçleri, kampüs ve lojmanların mimari özelliklerine dair çalışmalar, farklı fabrikaların işleyiş prensipleri ve çalışma ilişkileri hakkında bilgi sağlamaktadır.

Son dönemde Sümerbank fabrikalarındaki emek süreçlerine dair niteliksel veri toplayan ve çalışma ilişkilerini toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alan iki çalışma, Sümerbank'taki çalışma ortamı ve işyerindeki cinsiyet dinamiklerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Duygu Dilek (2021),

Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası'nda çalışanlarla ve aileleriyle yaptığı görüşmelere dayanarak, Sümerbank'ın bir işyeri olmanın ötesinde, bir yaşam tarzı ve kimlik oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Dilek, bu araştırmada Sümerbank'ın çalışanlar üzerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerini ve bu etkilerin aile yaşamına da uzandığını göstermektedir. Zehra Betül Atasoy (2021) ise “Gendered Expressions of Labor: The Case of Sümerbank Defterdar Textile Factory (Feshane)” başlıklı makalesinde, Feshane'ye ait belgeleri ve fotoğrafları analiz ederek kadınların hangi departmanlarda, hangi koşullarda çalıştıklarını incelemekte; ayrıca işyerindeki cinsiyet hiyerarşisini gözler önüne sermektedir.

Bu makale, benzer bir sorgulamayı sürdürerek, Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nda çalışan işçilerin deneyimleri ışığında, fabrikadaki toplumsal cinsiyet ilişkilerine odaklanan bir bakış açısı sunmayı ve neoliberal dönüşümün etkilerini bir vaka üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.² Araştırma kapsamında, derinlemesine görüşmeler yoluyla işçilerin deneyimleri ve görüşleri derlenmiş, Sümerbank Dergi ve Çanakkale Olay Gazetesi arşivi ise fabrikanın kentteki yerini ve toplumsal hayattaki etkisini daha iyi anlamak için kullanılmıştır.³

Görüşmeler kadın işçilerin fabrikadaki konumlarına, çalışma koşullarına, ustabaşılar ve erkek işçiler ile aralarındaki hiyerarşik ilişkilere, üzerlerindeki baskıya direnmek için başvurdukları yollara, fabrikaya ve döneme atfettikleri özgün anlamlara dair aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Kadın işçiler bir yandan Sümerbank çalışanı olmaktan kaynaklanan gurur hislerini, çalışma döneminde aralarında kurdukları (halen devam eden) dayanışma ilişkilerini, diğer yandan fabrikada yaşadıkları baskı, hareket kısıtı, utandırma gibi cinsiyete dayalı disiplin yöntemlerini aktarırken sıklıkla “aile” benzetmesine başvurmaktadır. Bu bağlamda, aile metaforu birbiriyle çelişen iki anlam taşır. Aile bir yandan, işçiler için kapanmış bir dönemin değerlerini ve aralarındaki dayanışmayı anımsatan bir simgedir. Diğer yandan, “ustabaşının kızları”

ifadesinde olduğu gibi fabrika içinde kadın işçilerin maruz kaldığı kontrol, baskı ve hiyerarşiyi kuran üst-anlatının parçasıdır. Bu sebeple, görüşmelerde sıklıkla vurgulanan aile metaforunun farklı kullanımları fabrikadaki güç ilişkilerini ve kadın işçilerin konumunu gösteren önemli ipuçları sunmaktadır. Bu konuda, işçilerin anlatımları (kurgusal) aile bağlarının üretim noktasıyla temasını göstermekte ve böylece emek süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş yapısının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Makalenin ilk bölümü, Sümerbank tarihine odaklanarak Çanakkale'deki fabrikanın bu yapı içindeki yerini ve özgünlüğünü açıklıyor. İkinci bölüm, emek tarihi yazını ve bu alana yapılan feminist katkılarla diyalog içinde kadın işçilerin kolektif deneyimlerinin görünürleştirilmesinin sunduğu olanakları tartışıyor. Üçüncü bölüm, saha çalışmasını, katılımcıları, fabrikanın mekansal özelliklerini ve üretim sistemini tanıtıyor. Son bölüm, görüşmeler ışığında, fabrikada çalışma ilişkilerinin ve özelleştirme sürecinin kadın işçilerin özgün deneyimlerine odaklanan bir çözümlenmesini içeriyor.

Sümerbank

Türkiye'de 1929 krizinin etkisiyle oluşan yüksek kamu borçları, tarımsal ve sanayi ürün fiyatlarındaki düşüş, özel sermayenin altyapı ve emek gücü kısıtının yaşandığı bölgelere yatırım yapmaması gibi gerekçelerle 1930'lu yıllarda devletçi sanayileşme politikaları uygulamaya konulur. Feroz Ahmad'a (1995, 140) göre, devlet öncülüğünde sanayileşme devletin "özel sektöre yol göstererek ve gücünün yetmediği alanlara girmesini sağlayarak, onun gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı" olmasını amaçlamaktadır. Bu dönemde devlet bir yandan ulusal ekonomiyi dış ticaret rekabetinden korurken bir yandan da zayıf olan sanayi sektörünü geliştirmek için Türkiye'nin farklı şehirlerinde sanayileşme hamlesine öncülük etmeye başlar.

Türkiye'nin ilk Kamu İktisadi Teşekkülü olan Sümerbank, 1930'lu

yılların kalkınma planıyla şekillenen sanayi hamlesinin önemli bir parçasıdır. Sümerbank, benzer gerekçelerle kurulan Devlet Sanayi Ofisi'nin ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'nın kapatılmasının ardından, 1933 tarihinde kurulmuştur. 1934 yılında kabul edilen I. Beş Yıllık Sanayi Planı, planın uygulayıcısı kurum olan Sümerbank'a iletilmiştir (Boratav 2006, 158). Plan, pamuklu mensucat, kendir, yün iplik, demir, sömi kök, bakır, kükürt, kağıt, suni ipek, seramik, kimya, sünger, gül yağı, elektrik üretimi, altın, petrol olmak üzere on beş işkolunun "1932 yılına kadar gelen bir geçmiş tahlilini, 1938 yılına kadar kurulması öngörülen işletmelerin yatırım tahminleri ile kuruluş yerlerini içermektedir" (Boratav 2006, 158-59). Planın son bölümünde ise "mesleki tedrisat" ve programın finansmanı konuları yer almaktadır (159). Bu plana göre yatırım harcamalarının yüzde beş civarında bir tutarın İş Bankası kalan tutarın ise Sümerbank tarafından yapılacağı öngörülmüştür (159). Banka, Bakırköy Bez Fabrikası, Feshane, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura gibi geç Osmanlı döneminde üretim yapan fabrikaları devralmakla birlikte Nazilli, Kayseri, Malatya, Van, Diyarbakır gibi birçok yerde yeni fabrika kurmuştur. 1972 yılında gelindiğinde Türkiye'nin çeşitli illerinde Sümerbank'a bağlı otuz fabrika ve yedi iştirak bulunmaktadır (Güçlü 2015, 9).

Özelleştirme kapsamına alınana kadar yeni yatırımlarla büyüyen Sümerbank, kurduğu fabrikalar, işletmeler ve satış ofisleriyle Türkiye'nin birçok şehrinde varlık gösterdi. Ulusal kalkınma hedefinin bir parçası olarak şekillenen üretim bölgeleri kurulduğu kentlerde altyapı faaliyetleri, lojmanları, kreşleri, sosyal faaliyet alanları ile birer yaşam alanı haline gelirken aynı zamanda işçi sınıfı kimliğine de ev sahipliği yaptı. Fabrikalar ihracata dayalı sanayileşme ile birlikte, 1987 yılında özelleştirme kapsamına alındı ve birer birer kapatıldı. Özellikle 2000'lerden sonra yerleşkelerdeki yaşam alanları, geçim biçimleri, güvenceli istihdama dayalı yaygın çalışma biçimleri çözülmeye başladı ve yerlerini değişen biçimleriyle sanayisizleşme

dalgası aldı. Dolayısıyla, Sümerbank Türkiye'nin neoliberal dönüşümünün sancılarını en yakından hisseden kurumlardan biri olarak, bu dönüşümün tarihsel ve sosyoekonomik etkilerini anlamak için önemli bir vaka çalışması sunmaktadır. Fabrikaların özelleştirilmesi ve kapanışı, Türkiye'nin sanayi yapısındaki değişimin ve işçi sınıfının yaşadığı dönüşümün bir göstergesi olmuştur.

Bu makalenin odağındaki Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası kurulduğu dönem itibariyle dönüşümün etkilerinin, eski dönemin izleriyle birlikte kısa sürede deneyimlendiği bir örnek teşkil etmektedir. 1982'de faaliyete geçen fabrika, kalkınma anlayışındaki değişim, çalışma hakları ve sendikalaşma karşıtı düzenlemeler ile özelleştirme gibi önemli dönüşümlerin bir nevi laboratuvarı işlevi görmüştür. Burada istihdam edilen ilk işçilerin çalışma hayatları bu dönüşümün izlerini taşımaktadır. Fabrikanın kapanışı ise hem işçilerin bireysel çalışma hayatlarının sonuna tekabül eden bir dönüm noktası olmuştur hem de Türkiye'de bir dönemin sona ermesini simgelemektedir.

Kadın İşçilerin Kolektif Deneyimlerinin Görünür Hale Gelmesi Neden Önemlidir?

Bu soruya yanıt ararken öncelikle Sümerbank fabrikaları özelinde Türkiye'de emek tarihi ve emek çalışmaları yazınının devlet eliyle kurulan fabrikalardaki işçilere nasıl baktığına değinmek gerekir. Bu bakış sorgulanabilir iki ön kabul içerir. Bunlardan ilki kamu işletmelerinde çalışan işçilerin ayrıcalıklı oldukları ve bu sebeple sınıf aidiyetinin yerine devletle özdeşlik kurdukları varsayımdır (Nacar 2012). Örneğin, Ahmet İnsel'e (1996, 229) göre, "kamu sektöründe ... çalışan işçi sınıfının en önemli özelliği devlet düzeniyle bütünleşmesidir".⁴ Bu bütünleşme kamu sektörü işçilerine verilen yüksek ücretler ve sunulan sosyal hizmetlerle sağlanmaktadır. Benzer şekilde, Aslıhan Aykaç'ın (2021) Devletin işçisi olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi sınıfı dinamikleri başlıklı

çalışmasında “devletle özdeşleşme” varsayımının izlerini görmek mümkündür. Aykaç’a (2021, 116-7) göre, bir devlet işletmesi olması sebebiyle “kendilerini bir sermaye sınıfına karşı konumlandırmayan işçiler sınıf bilinci geliştirmek yerine daha çok vatandaşlık hak ve sorumlulukları çerçevesinde” bir kimlik inşa etmişlerdir. Yazara göre devletin işçisi olmaları hasebiyle “burada emek-sermaye ikiliğini aramak ve buna dayalı bir sınıf çatışması beklemek mümkün değildir” (Aykaç 2021, 116-7). Bu şekilde, devlet işletmelerinde çalışan işçilerin patrimonial ilişki ağları içinde devletle özdeşleşen, çeşitli ayrıcalıklara sahip birer vatandaş olarak ele alan çalışmalar, sınıf farklılığını reddeden milli kalkınma söylemini yeniden üretir. Oysa, Hakan Koçak’ın (2014) da belirttiği üzere, emek tarihi araştırmaları sınıf farklılığını reddeden milli kalkınma efsanesini sorgulayarak işçi sınıfını sadece çalışma ilişkilerinin bir parçası olarak değil, tarihin öznesi ve yapıcısı olarak kabul eder. Bu sayede, Türkiye’nin modernleşme ve kalkınma sürecinin daha karmaşık ve çok sesli bir tarihi ortaya konmaktadır.

İkinci önkabül ise çalışma ilişkilerinin hayatın diğer alanlarından bağımsız ele alınmasıyla ilgilidir. Öyle ki pek çok emek tarihi araştırması çalışma ilişkilerinin aile, hemşehrilik, yeniden üretim gibi alanlardan bağımsız ele alınabileceğini varsayar (Satı 2024). Aile, hemşehrilik gibi yeniden üretim alanlarının ve alternatif geçim kaynaklarının varlığını vurgulayan çalışmalar ise bunun işçi sınıfının mücadele kapasitesini sınırlayan, “modern işçilere özgü davranış biçimleri geliştirmelerinin” (Nacar 2012, 156-157) önündeki birer engel olarak görür (bkz. Makal 2002). Kadın işçilerin deneyimlerinin tarihsel anlatıya dahil edilmesi, çalışma koşullarının, seslerinin, taleplerinin altının çizilmesi bu varsayımın sorgulanması açısından önemlidir. Bu varsayım, tüm yeniden üretim bağlarından ve sorumluluklarından kopartılarak adeta fabrikalara fırlatılmış bir “ideal işçi” anlayışından beslenir. Bu perspektif köy, komşuluk, hemşehrilik ve aile bağlarını işçilerin sınıfsal aidiyetlerinin oluşumunun önündeki engeller olarak değerlendirir ve bu bağların aynı

zamanda emek sürecinin ve çalışma deneyiminin bir parçası olduğunu gözden kaçırır.

Literatürdeki az sayıda ufuk açıcı inceleme hemşehrlik, komşuluk ve aile bağlarının fabrikalardaki rolünü ve önemini göstermektedir. Alan Dubetsky'nin (1976) "Kinship, primordial ties, and factory organization in Turkey: An anthropological view" başlıklı makalesi bu konudaki erken dönem araştırmalardan biridir. Dubetsky, İstanbul'da fabrikaların yoğunlaştığı Haliç bölgesinde yaptığı incelemede aile ve hemşehrlik bağlarının işe alım süreçlerini ve işin organizasyonunu şekillendiren etkisinin altını çizer. Bu bağlar bir yandan, özellikle kadın işçiler için, fabrikada çalışmayı güvenli hale getirirken bir yandan da bu bağlarla sadakat ve itaatkârlık fabrika ortamına taşınır; üretim noktasında sömürü ilişkilerinin sürdürülebilmesine yardımcı olur. Buna ek olarak, bazı araştırmalar kadınların yeniden üretim sorumluluklarını fabrikalardaki mücadelelerde nasıl politize ettiklerini ve işyerlerinde (kurgusal) aile bağlarıyla dayanışma ilişkilerini nasıl inşa ettiklerini ele almaktadır. Örneğin, Hatice Yıldız'ın araştırması (2017), on sekizinci yüzyılda Bursa'da kadın tekstil işçilerinin çalışma tarihine odaklanarak kadınların mücadele pratiklerinde kadınlık rollerini işverenlere karşı nasıl politize ettiklerini göstermektedir. Benzer şekilde, Büşra Satı'nın (2024) Petrol-İş sendikasının ilk grevi olan Berec grevi üzerine yaptığı çalışma, kadınların dayanışma ilişkilerini kurgusal akrabalık ilişkileri kurarak ördüklerini ortaya koyar. Bu bulgularla paralel olarak, Çanakkale Sententik Deri Fabrikası'nda çalışan kadın işçilerin deneyimleri, üretim noktasında işçilerin, yeniden üretim rollerinden ve kurgusal veya gerçek ilişkilerinden özerk olmadıklarını göstermektedir. Bu bağlar, tüm işçiler için işe alımda, emek sürecinin denetiminde, işyeri hiyerarşilerinin inşasında, işyerinde dayanışma ve güven ilişkilerinin kurulmasında ve emekçilerin eylem kapasitelerinde etkili olmaktadır.

Son dönemde emek tarihi çalışmaları içinde sanayileşme ve çalışma

ilişkilerini işçilerin gündelik yaşam ve mücadele deneyimlerini dikkate alan incelemeler yaygınlaşmaktadır (Akın 2005; Gürboğa 2009; Nacar 2009, 2012; Balsoy 2012; Koçak 2014; Yıldız 2017; Satı 2024). Bu yaklaşımla, sadece toplumun sınıflara bölünmüş yapısı değil aynı zamanda işçiler arasındaki farklar, çatışma ve eşitsizlikler de görünürleşir. Bu alanda, feminist perspektifle yapılan çalışmalar, cinsiyetlendirilmiş emek süreçlerini, kadın işçilerin özgün çalışma deneyimlerini, kolektif aidiyetlerini ve mücadele pratiklerini irdeleyerek emek tarihine cinsiyet odaklı bir bakış açısı sunmaktadır (Vardağlı 2013; Erdoğan 2016; Yıldız 2017; Saka 2019; Satı 2024). Bu araştırmaların işaret ettiği üzere kadın işçilerin deneyimleri, emek tarihi ve emek çalışmaları yazınına yeni bir bakış açısı kazandırmak için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu deneyimler, Sümerbank gibi devlet işletmelerinde çalışan işçilerin ayrıcalıklı bir konumda olduğu ve sınıf bilinci geliştirmediği varsayımı ile çelişmektedir. Ayrıca kadın işçilerin deneyimleri çalışma ilişkilerinin aile, hemşehrilik ve yeniden üretim gibi alanlarla ne kadar bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, kadınların kolektif deneyimlerin izini sürmek fabrikalarda işçi olmanın farklı bağlamlarda nasıl anlam kazandığını ve işçilerin aile, hemşehrilik, komşuluk gibi bağları nasıl kullandıkları ve dönüştürdükleri ile yeniden üretim alanındaki konumlarının işçilik deneyimine etkisini daha iyi anlamamızı sağlar.

Aile ve akrabalık gibi bağların üretim noktasındaki önemi Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası işçileriyle yapılan görüşmelerde de belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Bu konuda ayrıntılı tartışmaya “Kadın İşçiler” başlıklı bölümde yer verilmiştir). Bir sonraki bölüm, bu fabrikanın istihdam ve üretim yapısını arşiv ve görüşme verilerine dayanarak kısaca tanıtacaktır.

Çanakkale’nin Sümerbank’ı: Fabrika, Yerleşke, Çalışanlar

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası, Sümerbank’ın son dönemini ve o dönemdeki değişim ve dönüşümleri anlamak için önemli bir örnektir.

Fabrikanın özgün yanlarından biri Sümerbank'ın özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılından beş yıl önce faaliyete başlamış olmasıdır. Zafer Toprak (1988) Sümerbank tarihi üzerine yaptığı çalışmada, Sümerbank'ın tarihini üç döneme ayırır: 1933-1950: Kuruluş ve Gelişim Dönemi, 1950-1972: Olgunluk Yılları, 1972 ve sonrası: Yeni Bir Kimlik Arayışı. Buna göre fabrika Toprak'ın “yeni bir kimlik arayışı” olarak sınıflandırdığı dönemde kurulmuştur. Bu anlamda, Beykoz Kundura, Nazilli İplik, Kayseri Bez fabrikaları gibi devlet eliyle sanayileşme girişimlerinin ilk yıllarında kurulmuş Sümerbank fabrikalarından farklıdır. Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nın kuruluş ve kapanış süreci, Sümerbank'ın ekonomik ve politik açıdan yaşadığı değişimleri yansıtmaktadır. Bu dönem askeri darbe sonrası Kamu İktisadi Teşekküllerinde özelleştirmelerin gündeme geldiği ve ihracata dayalı sanayileşme programının takip edilmeye başlandığı yıllardır.

Zafer Toprak'ın (1988), Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi'nden aktardığı “Sümerbank'ın işlettiği fabrikaların kuruluş ve Sümerbank'a geçişleri” başlıklı tabloya göre Çanakkale Palamut ve Valeks Fabrikası 1962 yılında kurulmuştur. 1962-68 yılları arasında fabrika Sümerbank'a bağlı bir işletme olarak faaliyete geçmiş, 1968 yılında Sümerbank İşletmesi olarak Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'na bağlanmış, 1969 yılında ise kapatılmıştır. Çanakkale'deki fabrikanın adı ilk kez Sümerbank Dergisi'nin 1975 tarihli 151. sayısında geçmektedir. 1976 tarihli 163. sayıda yer alan “Sümerbank'ın 1975 yatırımlarının incelenmesi ve 1976 programına genel bir bakış” başlıklı yazıda Çanakkale Sentetik Deri Tesisi başlıklı bir proje olarak geçmektedir. Buna göre, 100.717.000 liraya kurulması beklenen sentetik deri işletmesinde, yılda 6.720.000 metre kare sentetik deri üretilmesi düşünülmektedir. Bu fabrikanın iki yıl içinde işletmeye açılması planlanmıştır. Dergiye göre fabrika 1974-1976 yılları arasında proje aşamasında kalmış ve 1977 yılında üretime başlamıştır. Ancak işçilerin anlattıklarına göre ise fabrika 1982 yılında tamamlanmış ve aynı yıl işçi alımı başlamıştır.

1995 yılından itibaren çeşitli tarihlerde ihaleye çıkarılacağı söylenen fabrika, 2003 yılı Haziran ayında satılmış ve bu tarihten sonra üretim sona ermiştir. Fabrikanın kuruluşu ile özelleştirme sürecinin çakışması işten çıkarılma ve emekli olamama tedirginliği sebebiyle işçilerin çalışma deneyimlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Fabrikanın kapatılma ihtimali işçiler için belirsizlik ve kaygı kaynağı olmuştur. Örneğin, görüşmelerde kadın işçiler, her doğum izni öncesi, fabrikaya geri dönüp dönemeyeceklerini bilememelerinden dolayı bir kaygı taşıdıklarını, çalışma arkadaşlarıyla vedalaşarak eşyalarını topladıklarını aktardılar.

Fabrika, Palamut ve Valeks Fabrikası'nın altmış dört dönümlük arazisine kurulmuştur. Yerleşke, lokanta, yemekhane, lojmanlar, yönetici ve memur birimleri ve imalathane olmak üzere çeşitli yapılardan oluşmaktadır. 1985 yılı itibariyle fabrikada 181 işçi çalışmaktadır (Güçlü 2015, 49). 1988 yılında işçilerin sayısı 200'e ulaşmıştır. Bu işçilerin sadece on altısı kadındır. On ikisi terzihane, dördü ise laboratuvar bölümünde görev almaktadır.

Fabrikada öncelikli olarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere sentetik malzemeden kumaş üretilmektedir. Askerler için çadır, yağmurluk, Türkiye Kömür İşletmeleri için halat ve branda, bir dönem Tofaş, Renault, Opel ve Karsan arabaları için koltuk ve tavan kumaşları üretilir. Bunlar ek olarak, Kızılay için çadır, bir dönem ceset torbaları ve hastane sedyelerinde insan sıvılarının yataklara geçmesini engelleyecek sentetik örtüler imal edilmektedir.

Fabrikada üretimde petrol türevi malzemeler kullanılmaktadır. Dolayısıyla, fabrikada işçiler insan sağlığını doğrudan etkileyen DOP, DDP ve Benzen gibi kimyasalların kullanıldığı bir ortamda çalışmaktadır. Buna rağmen, bazı işçiler görüşmelerde iş güvenliği konusunda asgari kurallara dikkat edilmediğini dile getirdi. Örneğin, bir katılımcı herhangi bir önlem olmadan laboratuvar da bu kimyasallara maruz kaldıklarını hatırlıyordu:

Biz ... hanımla birlikte çalışıyorduk. Hem araştırma hem diğer laboratuvarlarda, diğer üç arkadaşımız araştırmaya bakmazdı. Malzemenin ne kadar zamanda pişeceği, yani zamanı, kalınlığı, hangi malzeme kullanılacak, rengi... reçete çıkarıyorduk araştırmada. Tırnak ucu kadar malzeme getirirler araştırmaya. Bunu yapın derler. Araştırmada bunun reçetesini yazarsın. Pastaya dersin şu şöyle olacak. Bir metreden fazla fırınımız vardı. Onda deniyorduk. Çok düzgün bir fırındı. Biz hemen kapağı açıp bakıyorduk nasıl çıktı diye. Dumanı çeken aspiratör var ama bir fırının kapağını açarsın o kimyasal gazlar çıkar. Biz öyle bakıyorduk. (Şener, Ağustos 2023).

Laboratuvara ek olarak, kadınların çalıştığı bir başka birim olan terzihanede de işçi sağlığı açısından önemli riskler bulunuyordu. Bu bölümün havalandırması, sadece ufak bir baca ile sağlanıyordu. İşyerinde sendika temsilciliği de yapmış olan bir işçi bu sorunun sendika tarafından da yeterince dikkate alınmadığını şöyle ifade etmişti: “Bir aspiratör yapabildik. Kadın arkadaşlarımız da söylemedi. Bizim de aklımıza gelmedi” (Firat, Eylül 2023).

İşçiler, ücretlerinin 1997 yılından sonra arttığını belirtiyorlar. 1997 yılının ikinci yarısında Refah Partisi ve Demokrat Parti tarafından kurulan Refah-Yol Hükümeti, enflasyona karşı ücretleri korumayı hedefleyen eşel-mobil/ücret endekslemesi sistemini kamu kesimi toplu iş sözleşmelerinde uygulamaya koymuştur. 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Raporu’na göre, 1997 yılında kamu kesimindeki ücretler reel olarak bir önceki yıla kıyasla %19,2 oranında artmıştır. Ancak işçilerin ifadelerinde belirttikleri gibi bu artış sonraki yıllarda özelleştirmeyi meşrulaştırmak için fabrikayı devletin sırtında bir kambur olarak nitelendiren söylemin bir parçası olarak kullanılmıştır.

Fabrikadaki işçilerin istihdam sürecinde İş ve İşçi Bulma Kurumu temel bir rol oynamıştır. Görüşülen işçilerin büyük bir kısmı fabrikadan

İŞKUR aracılığıyla (kim zaman meslek liselerindeki öğretmenlerinin yönlendirmesiyle) haberdar olmuştu. Diğerleri ise aile üyeleri, arkadaşları veya komşuları aracılığıyla bilgi edinmişti. İlk toplu işçi alımı 1982 yılında yapılmış, ardında 1988 yılında terzihaneye için alım yapılmıştır. 1988 yılında terzihanede çalışmaya başlayan Saliha işe giriş sürecini şöyle hatırlıyordu:

Ben kız meslek lisesi giyim bölümü mezunuyum. Bana dediler ki İşkur'a git. Oraya kaydını yaptır. Belki dediler, zamanla terzi alımı olur, sana yazı gelir dediler. Bir gün böyle eve geldim. Daha önce kurs öğretmenliği yapıyordum köylerde. Annem dedi ki İş-Kur'dan sana yazı geldi dedi. Bir baktım ki Sümerbank'a alım var. Sınavı var. O kadar mutlu oldum ki. Birkaç sınava girdim, kazanamadım. Ya anne kazanamam ama dedim şansımı deneyeceğim ben burada dedim. İşte nasipmiş! Çok güzel rabbim bana kapı açtı. Kendimi çok şanslı görüyorum. Çok güzel arkadaşlarım oldu orada (Saliha, Ağustos 2023).

İşe alım süreci iki veya üç aşamalı bir sınavdan oluşmaktadır. İlk aşamada genel kültür sınavı, ardından yetenek sınavı yapılmaktadır. Bazı durumlarda, adaylara mülakat da yapılmıştır. İşçiler, kabul kararını takiben sekiz ile on iki ay süren güvenlik soruşturmasının ardından çalışmaya başlarlar. Fabrika, birçoğunun ilk işçilik deneyimi olmuştur. Bazı işçiler ise Trutaş Sebze Fabrikası, Truva Deri veya Çanakkale Seramik Fabrikası'nda kısa süreli çalışma deneyimlerine sahiptir. Fabrikanın açıldığı yıllarda istihdam edilen işçilerin büyük çoğunluğu kapatılana kadar çalışma yaşamlarını burada sürdürmüşlerdir.

Fabrika kapatıldıktan sonra, işçilerin bir bölümü emekliye ayrılır, bir bölümü Adliye'de görevlendirilir. Burada üretimden temizlik işlerine ve farklı bir çalışma ortamına geçişin ortaya çıkardığı sıkıntıları deneyimlerler. Birçoğunun birden fazla aşamalı bilgi ve yetenek sınavından geçerek başlayan ve üretim odaklı çalışma hayatları temizlik personeli olarak istihdam edilmeleri

ile son bulur. Adliye'ye atandıktan kısa bir süre sonra yirmi yılını dolduran kadın işçiler, kendi ifadeleriyle son derece tecrübeli oldukları ve verimli çalışabilecekleri bir dönemde, emekli olarak çalışma hayatından çekilirler.

Kadın işçiler görüşmelerde, fabrikayı anlatırken yaptıkları işin niteliğine ve işe attettikleri öneme sık sık değindiler. Çalışma hayatlarını tarif ederken işini iyi yapma, kimsenin hakkını yememe, çalışkanlık, ekip çalışması ve özen sıklıkla vurguladıkları temalar oldu. Fabrikayı sadece bir geçim kaynağı olarak değil, orada çalışmayı hayatlarına değer katan onurlu bir faaliyet olarak görüyorlardı. Bunun bir göstergesi terzihane işçilerinin fabrika satıldıktan sonraki davranışlarıdır. Son iş günlerinde fabrikanın yeniden çalışacağını umarak ve kendilerinden sonra gelecek işçilere “işleyen, temiz, güzel bir yer bırakmak” için çalışma mekanını, makineleri temizleyerek ve masaları düzenleyerek bırakırlar.

Sümerbank fabrikaları, kuruldukları kasabalarda ve kentlerde nüfusun geçim kaynaklarını, çalışma prensiplerini, barınma koşullarını ve tüketim kalıplarını dönüştüren yaşam alanlarıydı. Sümerbank özelleştirildikten sonra fabrika yerleşkelerinin bir kısmı yeniden işlevlendirildi. Bu süreçte, az sayıda yerleşke müzeleştirildi. İnşa edildikleri yıllarda kentin çeperlerinde kalan geniş arazileriyle zamanla kent merkezlerinde rant alanı olarak görülen yerleşkelerin büyük bir bölümünde ise alışveriş merkezleri ve konutlar inşa edildi.

Çanakkale Sentetik Deri İşletmesi kapatıldıktan sonra tahrip olup yıkılan fabrikalardan biridir. Yerleşkesinin bir bölümü küçük sanayi sitesine tahsis edilse de arazideki yapıların büyük bir kısmı tahrip edilmiş bir durumdadır. Bugün yerel basında sık sık haber konusu olan “Sümerbank arazisi” bir rant alanı olarak ihale konusunda tartışmaların odağı konumundadır.⁵ Ancak bunun dışında, Çanakkale’de Sümerbank fabrikasının varlığını hatırlatacak herhangi bir anıt, tabela veya müze bulunmamaktadır. Görece kısa süre çalışan fabrika ve kentte bu süreçten geriye kalan görünür izlerin olmaması, Çanakkale’de

Sümerbank'ı hatırlayan ve önemseyen kişilerin sayısının da sınırlı olmasına yol açmaktadır. Bu ortamda, fabrika esas olarak orada çalışma deneyimi olanların zihinlerinde varlığını sürdürmektedir. Özellikle orada çalışanlar için fabrika sadece bir işyeri değil, aynı zamanda bir aidiyet duygusu ve ortak bir tarih oluşturuyor.

Fabrika işçileri halen dayanışma ağlarını korumaya ve kendi aralarında görüşmeye devam ediyor. Erkek işçiler kalabalık bir grup olarak bağlarını korurken, kadınların çalıştığı birimler de kendi içlerinde iletişimi ve dayanışmayı sürdürüyor. İşçiler, görüşmelerde fabrikaya olan bağlılıklarını ve hayatlarındaki önemini anlatırken farklı noktaları vurguladılar. Bunlardan biri Sümerbank'ı Atatürk'ün kurmuş olmasıydı. Bu sebeple, fabrikada çalışmış olmanın mutluluk ve gurur verici olduğunu ifade ettiler. Fabrikada, ayrıca Türkiye'de başka bir yerde üretilmeyen ürünleri ürettiyor olmaları yaptıkları işin özel ve değerli olduğunu hissetmelerini sağlamıştı. İş arkadaşlarına bağlılıkları ve aralarındaki dayanışma hem fabrikaya bağlılıklarını hem de hayatlarındaki önemini açıklarken sıklıkla vurgulanan noktalar oldu. Katılımcılar fabrikanın çalışır durumdayken satılmış olmasından, üretimin durdurulmasından ve binanın yıkıntıya dönüşmesinden üzüntü duyduklarını aktardılar. Terzihanede çalışan bir katılımcı, fabrikanın kapatılmasıyla ilgili hayal kırıklıklarından dolayı, yoldan geçerken yerleşkenin bulunduğu yere bak(a)madıklarını ifade etmişti: “Yıllarca yolun o tarafına bakamadık” (Saha Notları, Ağustos 2023). Bu ifade Kadir Has Üniversitesi yerleşkesi olarak yeniden işlev kazandırılan Cibali Tütün Fabrikası'na bakarken içlerinin sızladığını ifade eden Tekel işçisi kadınların anlattıklarını andırır. Bu anlamda, özelleştirme gölgesi altında çalışan işçiler kapanmakta olan bir dönemin kamu fabrikalarında çalışan diğer işçilerle kolektif bir deneyimi de paylaşmaktadır.

İşçiler için yıllarca emek verdikleri, “aile” gibi gördükleri fabrikanın bir anda yok olması işlerini kaybetmelerinden öte bir anlam taşımaktadır. Zira, fabrikanın kapanmasıyla birlikte sadece üretim durmamış, aynı zamanda bir

topluluk da dağılmıştır. Bu anlamda, işçilerin fabrikanın kapanmasıyla ilgili anlattıkları yıkımın insani boyutunu ve derinliğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla, işçilerin anlatıları hem sürecin insani boyutunu kavramak için hem de emek tarihi ve bugünün çalışma ilişkilerinin daha iyi anlaşılması için kritik önem taşımaktadır. Bir sonraki bölüm, kadın işçilerle yapılan görüşmelere odaklanarak özelleştirme gölgesi altındaki çalışma deneyimlerini ve fabrikada çalışma ilişkilerinin cinsiyetlendirilmiş yapısını mercek altına alacaktır.

Kadın İşçiler: Hareket Kısıtları, Utandırma, Evlilik Sözleşmesi

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nı ilk dönem örneklerden ayıran bir başka önemli özelliği kadın işçilerin sayısının son derece sınırlı olmasıdır. Fabrikada çalışan yaklaşık 200 işçiden yalnızca on altısı kadındır. Ayrıca, kadın işçiler, ustabaşılar hariç, sadece yoğun olarak kadınların çalıştıkları birimlerde görev yapmaktadır. Üretim mekanındaki bu cinsiyete dayalı ayrım, bir yandan kadınlar arasındaki dayanışmayı güçlendirirken, diğer yandan emek sürecinin denetiminin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile iç içe geçtiğinin bir göstergesidir.

Araştırmada işçiler, fabrikayı ve çalışma ilişkilerini anlatırken sıkça “ev” ve “aile” benzetmelerini kullandılar. Feminist araştırmacılar, sanayi işçisi kadınların ücretli çalışma deneyimlerinde fabrikanın çeşitli biçimlerde aile ve evle ilişkilendirildiğine dikkat çekmektedir. Literatürde, bu benzetmenin, süregiden toplumsal cinsiyet eşitsizliğini üretim noktasında nasıl yeniden ürettiğini inceleyen araştırmalar mevcuttur. Bu konudaki öncü çalışmalardan biri, Yıldız Ecevit'in 1986 yılında tamamladığı doktora çalışmasıdır. Ecevit, Bursa'da dokuma, tekstil, gıda ve otomobil sanayisi için çeşitli elektrik aksamı üretilen fabrikalarda yaptığı alan araştırmasında, kadın emeğini ve üretim noktasında emeğin kontrolünün nasıl sağlandığını inceledi. Ecevit (1991, 69-70), kadın işçilerin, erkek iş arkadaşlarına kıyasla neredeyse

makineler gibi yerlerine sabitlenmiş olduklarını ve “ataerkil kontrol” olarak adlandırdığı cinsiyete dayalı baskının belirli bir biçimine maruz kaldıklarını vurguladı. Bu çalışmaya göre ataerkil kontrol, “erkekler ve kadınların aynı departmanda çalıştığı ancak iki cins arasındaki ilişkinin iş arkadaşları arasındaki ilişkilere değil, bir aile içindeki ilişkilere benzediği bir durumdur” (Ecevit 1991, 69-70). Buna göre, erkek ustabaşılar ve iş arkadaşları, kadınlara babaları ya da eşleriymiş gibi davranır. İşyeri kontrolü ataerkil bir koda göre işler ve süregiden cinsiyete dayalı baskı biçimleri fabrikada yeniden üretilir (Ecevit 1992, 69-70).

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası’nda ise birimler arasında cinsiyete dayalı olarak katı bir ayrım vardır. Yani terzihane ve laboratuvarında ustabaşılar hariç tüm çalışanlar kadındır. Ecevit (1991), Bursa’daki fabrikalarda yaptığı araştırmada, emek sürecinin denetiminde ataerkil kontrol kavramını, erkekler ve kadınların aynı departmanda çalıştığı işyerleri bağlamında kullanmaktadır.

Ecevit’in 1991 tarihli çalışmasından bu yana, Güney ülkelerinde ihracata dayalı sanayileşmenin yaygınlaşması ve sermayenin fabrikalara genç, bekar, itaatkâr kadınları daha fazla çağırmasıyla emek sürecinin denetimi ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği arasındaki ilişkiyi sorgulayan çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalardan birinde Pun Ngai (2007) Çin’in ihracata dayalı üretim bölgelerinde toplumsal cinsiyet rollerinin, emeğin kontrol aracı olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, çalışma ve barınma alanları cinsiyete göre ayrılan kadın işçiler arasında “kız kardeşlik” dayanışması olarak adlandırdığı bir dayanışma ilişkisinin de ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

Görüşmelerde Sümerbank işçisi kadınlar da ev ve aile benzetmesini hem birbirleriyle kurdukları dayanışmayı anımsatan hem de işyerinde kontrol, baskı ve hiyerarşiyi gösteren bir imge olarak kullanıyorlardı. Bu çerçevede, ailenin iki farklı boyutu farklı bağlamlarla fabrikayla ilişkilendiriliyordu: Biri dayanışma ve aidiyet duygusunu, diğeri ise güç ilişkilerini, hiyerarşiyi ve

baskıyı ifade ediyordu. Dayanışma boyutuyla ilgili olarak Yaren, Sümerbank'ı ve arkadaşlıklarını şöyle anlatıyordu:

Biz bir aileydik. Sümerbanklı arkadaşlarımla görüşürüz hâlâ. Birimizin bir şeyi olsa diğeri mutlaka gider. Hakikaten de öyle en yakın arkadaşım Sümerbanklı arkadaşım benim. Eşim tamam ama arkadaşım da benim yaşam arkadaşım. Düşünsene biz kız meslek lisesinden çıktık. Sümerbank'ta çalışmaya başladık. Orası da bizim evimizdi. Orada büyüdük, evlendik, çocuklarımız oldu. (Yaren, Ağustos 2023)

Kadın işçiler, “biz bir aileydik” “birlikte büyüdük” diyerek dayanışma ve kader ortaklıklarını vurguladıklarında esasen kastettikleri aynı bölümde çalıştıkları kadın işçilerle olan ilişkileridir. Bunu açıklayabilmek için kadınların çalıştığı terzihane ve laboratuvarlardaki çalışma ortamından kısaca bahsetmek gerekir.

Fabrikada, terzihane ve laboratuvar bölümlerinde ustabaşılar haricinde ağırlıklı olarak kadınlar çalışıyordu. Bu iki bölüm fabrikanın alt katında bulunuyordu. Diğer bölümlerde işi bir arkadaşına bırakıp ara vermek, yemeğe dönüşümlü olarak gitmek mümkün olsa da laboratuvar ve terzihane bölümlerinde katı mesai saati işliyordu. Bunun yanı sıra, terzihane bölümünde bant usulüne benzer bir sistemle çalışılıyordu. Kadınlar, kendi dikiş makinelerinde birbirlerinden ayrı olarak çalışsalar da nihai ürünün üretiminde birbirlerine bağlı oldukları için, bir montaj hattı olmamasına rağmen farklı hızlarda çalışmak fiili olarak mümkün değildi. Yani, işin hızı montaj hattı tarafından mekanik olarak kontrol edilmese de işçiler çalışma ritimlerini, ustabaşının denetimi altında, bir önceki arkadaşına göre belirlemek zorundaydı. Bu çalışma düzeninde tuvalete gitmek bile sıralıydı ve ustabaşının iznine tabiydi. İşini bitirip tuvalete koşan işçi, sıra tekrar ona geldiğinde makinesinin başında olmak zorundaydı. Yani bir mesai günü boyunca kadınlar

aynı bedenın parçası gibi üretim hızlarını ve vücut ritimlerini birbirlerine göre ayarlıyorlardı.

Atasoy (2021) Sümerbank Defterdar Fabrikası'ndakadınların çalıştıkları bölümlerin görüntülerini gösteren fotoğraflardan yola çıkarak kadınların çalışma ortamını ve fabrika hiyerarşisini çözümlediği araştırmasında, kadın işçilerin hareketliliklerinin sınırlı olduğunu altını çizer. Çanakkale Sümerbank Fabrikası'nda terzihanede çalışan kadınlar için de benzer bir hareket kısıtlılığı geçerliydi; fabrika mekanının düzenlenişi ve işyeri hiyerarşisi fabrikada kadınların hareket edebilme kapasitesini ve ayrıcalığını sınırlandırıyordu. Bu da fabrikada kadınları görünmez hale getiriyordu. Buna karşın, işçiler, erkek işçilerin fabrikada daha rahat dolaşabildiklerini, kısa molalar verebildiklerini ve diğer bölümlerdeki işçilerle konuşabildiklerini aktardılar. Böylece, Ecevit'in (1991) belirttiği gibi erkek işçiler hareket alanlarının daha geniş olması sebebiyle ustabaşı denetiminden nispeten kolay çıkabilirken, kadınlar daha sıkı bir denetime tabi oluyordu.

Kadınların terzihane bölümünün dışına çıkabildikleri tek zaman yemek molalarıydı. Görüşmelerde, yemekhane dönüşü erkek işçiler çimenlere uzanıp dinlenirken, kadın işçiler onların bakışlarından ve tavırlarından rahatsız oldukları için birimlerine geri döndüklerini aktardılar. Dolayısıyla dinlenme zamanlarını yerleşkenin geniş alanlarından ziyade çalışma alanının havasız ve loş ortamında geçiriyorlardı.

Üretim sonrası dikimi yapılacak malzemeler kadınların çalıştığı terzihane bölümüne iletilirdi. Terzihanede yağmurluk, ceset torbaları, çanta ve valiz gibi ürünler dikilirdi. Bu birimde dikiş makinalarıyla çalışan kadın işçiler için molalarda dinlenecekleri bir yer yoktu. İşçiler molalarda bazen ürünlerin üzerine oturduklarını hatırlıyorlar. Bu koşullar altında, terzihane çalışanı kadınlar, erkek işçilerin kendilerine yönelik tavırları sebebiyle aralarında evlilik sözleşmesi yapmışlar. Birbirlerine fabrikadan kimseyle evlenmeme

sözü vermiş ve bu karara uymuşlardı. Benzer şekilde, Şener arkadaşlarının tavırları yüzünden eşinin Sümerbank'ta çalışmasını istemediğini vurgulayarak şöyle bir olayı hatırlatıyordu:

Bir gün bizim ... ile bir işçi kapıda tartışıyorlardı. Gittim sordum adama, dedi “sahip çık şu kızlarına, evlilik yok bir şey yok, sadece geziyorlar.” Önceki gün Orduevi lokalinde görmüş Bedriye’yi misal Ahmet’le. Döndüm Bedriye’ye sordum böyle böyle sen şu saatte neredeydin? Orduevindeydim. Kiminleydin? Şununlaydım. Sonra gittim Ahmet’e. Ahmet sen dün şu saatte neredeydin? İskele’deydim. İskele neresi, ordu evi neresi. Biri kordonun bir ucu öbürü diğer ucu. Böyle iftira, laf, söz atan çok olurdu. (Şener, Eylül 2023)

Burada anlatıldığı gibi erkek işçilerin kadın işçileri ustabaşının kızları olarak görmesi, işyerinde denetimi sağlamak için aile benzetmesinin kullanıldığı örneklerden biridir. Bu bakış açısı, aile reisinin otoritesini ve hiyerarşik yapıyı işyerine de taşır. Kadın işçiler, babalarına itaat etmesi gereken kız çocukları olarak konumlandırılır. Görüşmeler bazı ustabaşlarının bu rolü benimsemiş şekilde davranışlar sergilediklerini gösteriyor. Bu durum, kadın çalışanlar üzerinde önemli bir baskı oluşturuyordu. Öte yandan, kadın işçiler fabrika içindeki tavırlarından dolayı erkek işçilere öfke duysalar da bu durum haklarla ilgili eylemlerde bir arada durmalarına engel olmuyordu. Bu sebeple eylem anları özellikle kadınlara yönelik cinsiyetçi tavırların aşılması ve birlikte mücadele anlamında önemli kırılma anları olarak öne çıkıyor.

Terzihanede çalışan kadınlar izin kullanmakta sıkıntı yaşadıkları ve hemen hemen hiç izin kullanamadıklarını ifade ediyorlardı. İzinler ustabaşına bağlıydı. Ustabaşılara göre kadınlar izin kullandıklarında iş aksıyordu. Zira, erkek işçiler dikiş makinelerinin başına oturmayı kabul etmedikleri için kadınların görevini kimse devralmıyordu. Bu koşullarda, kadın işçiler hasta olsalar bile izin haklarını kullanamadıklarını ifade ediyorlar. Buna ek olarak,

özelleştirme sürecinde bir işçi kadın, yöntemin binasında çalışmak üzere birim değişikliği talep ettiğinde ustabaşının engeliyle karşı karşıya kaldığını hatırlıyordu. Ustabaşı “ben ölmeden hiçbir yere gidemezsiniz!” diyerek kendisinin rızası olmadan kadınların bölümden dışarıya adım atamayacağını ifade etmişti (Saha notları, Ağustos 2023). Yaren, bu olayın ardından neden geçmişte bir şeyleri ortaklaşarak değiştirmeyi denemediklerini şöyle sorguluyordu:

Neden karşı gelmedik? Saliha vardı o daha bilgiliydi. İtiraz edelim derdi, daha deneyimliydi. Başka yerlerde de çalışmıştı o ama bizi kendine uyduramadı. Şimdi olsa haklıydı! Bir şeyler yapabilir miydik? Yapabilirdik ama biz çok kanaatkâr çocuklardık. Meslek lisesinden çıktık fabrikada çalışmaya başladık. Biz annemize babamıza da hayır diyemezdik ki. Kırmayalım, bir saygısızlık etmeyelim, uyumlu olalım. Biz kuşak olarak şimdiki kuşak gibi istemediğimiz şeylere hayır demeyi öğrenmedik. Anneliğimizde de öyle aslında. Çocuklarımızla babalarının arasını bulmaya çalıştık. Ancak yeni yeni hayır diyebiliyoruz (Yaren, Ağustos, 2023).

Buradaki “kanaatkâr çocuklardık” ifadesi dönemin ruhunu ve makbul davranış kalıplarına sıkışmış kadınlık deneyimlerinin çalışma ortamını nasıl belirlediğini göstermesi bakımında önem arz ediyor. Bir başka katılımcı, Semra, karşı çıkabilme açısından diğer arkadaşlarından farklı davrandığı bir işyeri anısını aktarmıştı. Ustabaşıyla ilgili aktardığı bu olay hem üzerlerindeki baskıyı hem de kendisinden beklenen davranışı sergilememekteki kararlılığını gösteriyordu:

İş hayatında gerçekten çok korkaktık, hani işte bize bir şey söylerler. Laf gelmesin. Aman kötü konuşulmasın. Ben birazcık isyankardım ama tek başına da korkuyla da o isyanı gösteremezsin, tedirgin olursun. Şöyle bir örnek vereyim. Etek giyyiyorduk o zamanlar, pantolon pek

yoktu. Sonradan pantolon sistemine de geçildi. Yukarıdaydı bizim camımız, serinlik mi geliyor, bir şey. Usta dedi ki “çık yukarıya kapat”. Ben de dedim ki çıkamam, yani ben kapatamam etek var. O da bana dedi ki çok çirkin bir şekilde “bir yerin mi görünecek zannettin?”. Beni çok yaraladı çok onurumu kırdı, çok üzüldüm. Orada bir restleştim ama sonra da oldum bittim o ustaya gıcığım yani. Erkek arkadaşlar var kapattır yani. Çıkmadım tabii ki ben. Sonra yine bir şey oldu, biraz diklenme gibi oldu. ... ile beni temizliğe bıraktılar, herkes gidiyor kart basıyor ve çıkış saati. Biz de cezalıyız ya “atölyeyi süpürün” dedi. Öyle bir şey yok aslında, işin bitti mi biter yani. ... ile ben cezaya kaldık, hızlı yapacağız ki koştur koştur servise gideceğiz. O da kendi gururunu okşayacak orada. Yalvarıyorum, ... çok korkaktı içimizde, ay tatlım benim, yalvarıyorum ya o bıraktırdı bizi ve mecbur servisler bekleyecek, o kadar kişi bekleyecek. “Neden bekliyoruz?” diyecekler kargaşa çıkacak. ... yapma bekle, çabuk yapma. ... yaladı yuttu. Canım çok da beceriklidir. Başımızda bekliyor bir de. Ben isyanlardayım ağır ağır, bekletmek istiyorum. En nihayet sallana sallana ben de kartımı bastım (Semra, Ağustos 2023).

Fabrikada cinsiyete dayalı iş bölümünün katılığı, aynı üretim biriminde hızlarını birbirine ayarlayarak gerçekleştirilen üretim terzihanedeki kadınlar arasındaki dayanışmanın önemli bir parçasıydı. Başka bir ifadeyle, fabrikadaki cinsiyete dayalı katı işbölümü dayanışma ve aidiyet ilişkilerini de şekillendirmekteydi. Cinsiyete dayalı işbölümüne göre ayrılan emek sürecinin yanı sıra fabrikadaki ustabaşların, yöneticilerin yaptırımları ile bazı erkek işçilerin, kadınlara fabrikanın erkeklerin mekanı olduğunu hissettiren tutumları da kadınların dayanışmalarını ve kendi aralarındaki bağları güçlendiriyordu.

Sonuç

Türkiye’de 1930’lardan itibaren kurulmaya başlanan devlet fabrikaları sanayileşme tarihi ile sınıf oluşumu bakımından önemli yapılardı. Bu fabrikalar sadece üretim tesisleri değil, aynı zamanda birer yaşam alanıydı. Dolayısıyla, Sümerbank tarihi sanayileşme, sosyal reformlar ve ulus inşası gibi önemli süreçleri yansıtmaktadır. Ancak kamu fabrikalarında çalışan işçilerin ücret ve yan haklar bakımından ayrıcalıklı birer işçi oldukları kabulü ve kamu-özel, fabrika-ev, üretim-yeniden üretim arasında keskin bir ayrıma gidilmesi, devlet fabrikalarındaki çalışma koşullarını ve devlet fabrikalarında çalışan işçileri konu edinen çalışmalarda yaygın bir eğilim oldu. Bu iki eğilim araştırmacıları kimi zaman devlet fabrikalarında çalışan işçilerin işçilik aidiyetinden ziyade devletle özdeşleştikleri sonucuna, kimi zaman işçi-köylü karakteri sebebiyle devlet fabrikalarında çalışan işçilerin sınıfsal reflekslere sahip olmadığı sonucuna, kimi zaman da kadınların yeniden üretim sorumlulukları sebebiyle yaşam ve çalışma koşullarını dönüştürmeye aday işçiler olmadıkları sonucuna ulaştırdı. Oysa emek tarihi alanındaki yakın dönemli araştırmalar bahsi geçen ayrımların üretim noktasında keskin karşıtlıklar olmadığını, hatta evin, ailenin, komşuluk bağlarının ve genel olarak yeniden üretimin emek sürecinin denetimi, işyeri mekanı ile işyeri hiyerarşisinin düzenlenişi ile kolektif eylem kapasitesindeki etkilerini ortaya koydular.

Bu makalenin odağında yer alan Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası, devlet fabrikalarında işçi olmak, işyeri hiyerarşisi ve toplumsal cinsiyet ilişkisi konusundaki tartışmaya katkıda bulunabilecek önemli bir vaka olarak ele alınmıştır. Bu fabrikanın Sümerbank yapısı içindeki özgünlüğü Sümerbank’ın özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılına yakın bir tarihte, 1982’de üretime başlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin neoliberal döneme geçiş sürecinde kurulmuş bir fabrika olarak, eski dönemin izleriyle birlikte dönüşüm sürecinin (kalkınma anlayışındaki dönüşüm, çalışma hakları ve sendikalaşma karşıtı düzenlemeler, özelleştirme) etkilerini görece kısa bir süre içinde

deneyimlendiği bir örnek teşkil etmektedir. Öyle ki tüm bu süreç, fabrikada istihdam edilen ilk işçilerin emekliliğine giden süreçte tamamlanmıştır.

Zafer Toprak'ın (1988) belirttiği üzere, Sümerbank kurulduğu bölgelerdeki girişimleriyle kapalı köy ekonomisini çözmüş, kent-kır bütünlüğünü sağlamış ve köylünün pazarla bütünleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çanakkale'de de köylerden toplanan meşe palamudunun deri sanayisinde valeks olarak kullanıldığı sentetik deri fabrikasının kapatılarak arazisinin rant alanına dönüştürülmesi, Türkiye'de yalnızca sanayileşme ve kalkınma tarihi açısından değil, aynı zamanda sanayisizleşme tarihi açısından da önem taşımaktadır.

Makale, Çanakkale Sümerbank örneğinde işçi kadınların deneyimlerine odaklanarak kapanmış bir dönemin çalışma koşullarını, fabrika içi hiyerarşileri, baskıyı ve dayanışma ilişkilerini çözümlemektedir. Görüşmeler, kurgusal aile bağlarının üretim noktasında nasıl işlediğini ve işçilik deneyimlerine etkisini göstermektedir. Fabrikada cinsiyete dayalı işbölümü, mekanının düzenlenişi ve işyeri hiyerarşisi işçi kadınların kendi aralarında dayanışma ilişkileri geliştirmelerini sağlarken aynı zamanda onları fabrika mekanında ve yerleşkesinde görünmezleştiren bir rol oynamıştır. İşçiler, çalışma döneminde oluşturdukları dayanışma ilişkilerini anlatırken ve fabrikada maruz kaldıkları baskı, hareket kısıtlaması ve utandırma gibi cinsiyete dayalı disiplin yöntemlerini hatırlarken sıklıkla “aile” terimlerine başvurmaktadır. Bu ifadeler, aile kurumunun farklı boyutlarını bir arada içerir. Fabrikadaki kurgusal aile bağları, bir yandan, “ustabaşının kızları” gibi ifadelerle fabrikadaki kontrol, baskı ve hiyerarşi mekanizmalarını pekiştiren bir üst-anlatının parçası olurken, diğer yandan, işçiler için kapanmış bir dönemin değerlerini ve aralarındaki dayanışmayı hatırlatan bir simge işlevi görmektedir. Nitekim kadın işçiler “biz bir aileydik” derken genellikle birlikte çalıştıkları kadın arkadaşlarıyla aralarında kurdukları bağı vurgulamaktadır.

Kadın işçiler için fabrikayı “aile gibi” yapan dayanışma ağlarını genişleten istisnai bir alanı, sendikal mücadele ve bu çerçevede hak talepleriyle kadın ve erkek işçilerin hep birlikte katıldıkları eylemler sağlamaktadır. Fabrikanın açılmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkan özelleştirme gündemi işçilerin ortak tavır almalarını ve kapatılma sürecine karşı birlikte hareket etme motivasyonlarını güçlendirmiştir. Dolayısıyla, sendika üyeliği ve haklarla donatılmış bir çalışma yaşamının önemli bir halkası olan Sümerbank gibi işyerlerinin tasfiyesi, genel olarak işçilerin dayanışma ağlarına verdiği zararın yanında, işyerlerinde kadın erkek arası dayanışma ağları kurulabilmesini sağlayan önemli bir alan olan sendikal mücadeleyi de tahrip etmiştir. Bu çerçevede, kadın işlerin üretim noktasındaki deneyimleri özelleştirmelerin kadın işçiler açısından sonuçlarına dair önemli bir perspektif sağlamaktadır.

İşçilerin deneyimleri, sanayisizleşme sürecinin etkilerini kavramak ve günümüz çalışma ilişkilerini daha iyi analiz edebilmek için kritik bir kaynak olmasına rağmen, genellikle endüstriyel miras kapsamına dahil edilmemektedir. Buna karşın, fabrikalardaki çalışma ilişkilerinin de endüstriyel mirasın bir parçası olduğunu vurgulayan araştırmacılar, makinelerin seslerinin ve işçilerin mücadele pratiklerinin günümüze taşınmasının, toplumsal adalet ve hak mücadelelerinin de bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Akbaş ve Kelekçi, 2022). Bu kapsamda, özellikle kadın işçilerin deneyimleri, geçmiş dönemin çalışma ilişkilerini, fabrikalardaki hiyerarşik yapıyı ve iş düzenlemelerinin toplumsal cinsiyet boyutunu anlamaya ışık tutacak önemli veriler sağlamaktadır.

Son olarak, bu vakada ele alınan çalışma ilişkilerinin Sümerbank’ın bütününe genelleştirilmesinin uygun olmayacağını belirtmek gerekir. Hatta, çalışma sınırlı kapsamı itibarıyla Çanakkale’deki fabrikanın içindeki çalışma ilişkilerinin çözümlenmesi açısından ancak bir başlangıç sayılabilir. Fabrikada ve yerleşkede iktidarın nasıl yeniden üretildiği, çalışanlar arasındaki hiyerarşik ilişkilerin nasıl kurulduğu, yerleşkenin memur ve

işçiler tarafından nasıl kullanıldığı, hiyerarşinin kırıldığı alanlar, fabrikada ücret ve yan haklardaki iyileştirmeler ile özelleştirme karşıtı eylemlerin daha kapsamlı bir şekilde derlenmesine ihtiyaç vardır. Benzer çalışmaların, tanıklar hayattayken yapılması endüstriyel mirasın kamusal belleğin bir parçası haline getirilmesi ve emek tarihi çalışmalarının gelişmesi açısından kritik önemdedir. Böylece Sümerbank'ta çalışma ilişkilerinin çeşitli boyutları daha görünür hale getirilebilecektir. Bu çözümlemelerle egemen anlatının karşısında işçi sınıfının sesi, mirası, eylemleri ve çatışmalarının görünür ve duyulur olması, yalnızca kapanan bir dönemin tarihini arkeolojik bir ilgiyle kayıt altına almak için değil, geleceği inşa etmek açısından da önemlidir.

1 Ahmet Makal'ın aktardığı üzere kadınların yoğun olarak çalıştığı işkollarındaki birkaç fabrikada kadın ve erkek işçilerin sayısı birbirine çok yakındır. Örneğin, Bakırköy Bez Fabrikası'nda erkek işçi sayısı 800'e yakınken fabrikada 700'e yakın kadın işçi çalışmaktadır. Benzer bir biçimde Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda da erkek işçi sayısı 200 iken fabrikada yaklaşık 150 kadın işçi çalışmaktadır (Sümerbank, 1943'ten akt. Makal, 2015, 50). Sümerbank'ın kurduğu Nazilli Basma Fabrikası'nda da çalışan kadın işçilerin sayısı erkek işçilerin sayısına yakındır; 1942, 1943 ve 1944 yıllarında fabrikada çalışan kadınların sayısı erkeklerden fazladır (Erturun 2024, 1555).

2 11.09.1987 gün ve 87/12184 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile özelleştirilmesine karar verilen Sümerbank'ın adı, 1988 yılında Sümer Holding olarak değiştirilmiştir. Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası o tarihten itibaren Sümer Holding A.Ş. Sentetik Deri İşletmesi ismiyle faaliyetlerine devam etmiştir. Makale üretim noktasına odaklandığı için “Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası” ifadesi tercih edilmiştir.

3 Makalede Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası üzerine devam etmekte olan bir çalışmanın ön bulgularını sunulmaktadır. Araştırma kapsamında, 2023 yılının Ağustos ve Eylül aylarında sekiz işçi (beş kadın, üç erkek) ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar metin içinde müstear isimlerle anılmaktadır.

4 Kamu fabrikalarındaki işçilerin yüksek ücretlerle çalıştıkları kabulünü sorgulayan bir çalışma için bkz. (Can Nacar, 2012) Çanakkale Sümerbank Fabrikası'nda çalışan işçiler zaman zaman reel ücretlerin oldukça düşük olduğunu, ancak 1990'ların ikinci yarısından sonra ücretlerde iyileşme yapıldığını belirttiler.

5 Bu konuyla ilgili yerel basında yansıyan bazı gelişmeler için bkz: Burası Çanakkale, “Çanakkale'nin rantlarla anılan arazisi Sümerbank”, 12 Aralık 2023; Aynalı Pazar, “Çanakkale böyle rant görmedi”, 2 Aralık 2023.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan (Sarmal Yayınevi, 1995).
- Akbaş, Meral ve Kelekçi Özge. "From Factory to Museum: The Obliteration of the History of Resistance" *Museums and the Working Class*, der. Adele Chynoweth (Routledge, 2022), 161-173.
- Akın, Yiğit. Erken "Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2 no. 242 (2005): 73-111.
- Atasoy, Zehra Betül. "Gendered Expressions of Labor: The Case of Sümerbank Defterdar Textile Factory (Feshane)" *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8 no.1 (2021): 435-442.
- Aykaç, Aslıhan. *Devletin İşçisi Olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).
- Aynalı Pazar, "Çanakkale Böyle Rant Görmedi", 2 Aralık 2023, <https://mobil.canakkaleaynalipazar.com/haber/canakkale-boyle-rant-gormedi/23705/> (Son erişim tarihi 08.02.2025)
- Balsoy, Gülhan. "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası" *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, der. Touraj Atabaki, G. D. Brockett, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 49-74.
- Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*. (İmge Yayınevi, 2006).
- DPT. Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı. 2001.
- Dilek, Duygu. *Sosyal Fabrikanın Çalışanları Üzerindeki Etkisi: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi,

- Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).
- Dingiloğlu, Selin. “The (Re) production of the Industrial Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Sümerbank and Etibank” *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 no.1 (2018): 1-18.
- Dubetsky, Alan. “Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View” *International Journal of Middle East Studies*, 7 no:3 (1976): 433-451.
- Ecevit, Yıldız. “Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers” *Working Women International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, der. Nanneke Redclift ve M. Theka Sinclair (London and New York: Routledge, 1991), 55-79.
- Erdogan, Ermine. “‘I Pray for the Factory to Continue Earning Money’: The Familial Factory Regime of the ‘Sun’ Food Factory in Turkey” *Feminist Review*, 113 no.1 (2016): 68-84.
- Erturun, İlayda. “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak” *Çalışma ve Toplum*, 4 no. 83 (2024): 1543-1583.
- Güçlü, Faruk. *Yıkılan Bir Cumhuriyet Kurumu: Sümerbank*. (Ürün Yayınları, 2015).
- Gürboğa, Nurşen. “Compulsory Mine Work: The Single-Party Regime and the Zonguldak Coalfield as a Site of Contention, 1940-1947” *International Review of Social History*, 54 (2009):115-142.
- Himam, D. Sümerbank: “Fashion, Textiles and the Making of a National Material Culture” *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, 28 (2016): 112-31.
- Himam, Dilek ve Pasin, Burkey. “Designing a National Uniform(ity): The Culture of Sümerbank within the Context of the Turkish Nation-State

Project” *Journal of Design History*, 24 no.2 (2011): 157-170.

İnsel, Ahmet. *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*. (Ayrıntı Yayınları, 1996).

Koçak, M. Hakan. *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

Makal, Ahmet. “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 40’lı yıllar” *Toplum ve Bilim*, 92 (2002): 34-70.

Makal, Ahmet. “Türkiye’de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri” *Geçmişten Günümüze Kadın Emegi*, Der. Ahmet Makal ve Gülay Toksöz (İmge yayınları, 2015).

Nacar, Can. “‘Our Live Were Not a Valuable as an Animal’: Workers in State-Run Industries in World War-II, Turkey” *International Review of Social History*, 54 (2009): 143-166.

Nacar, Can. “‘Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu’ İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler” *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012).

Ngai, Pun. “Gendering the Dormitory Labour System: Production, Reproduction, and Migrant Labour in South China” *Feminist Economics*, 13 no. 3/4 (2007): 239-258.

Nurol, Bahadır. *Social Consequences of Privatization: Sümerbank Ereğli Cotton Plant Case* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

Polatoğlu, Mehmet Gökhan. “Türkiye’nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37 no. 104

(2021): 261-306.

Saka, Burcu. “Women's Shop Floor Militancy and Empowerment: Industrial Dispute in an Automotive Factory in Turkey” *Journal of Labor and Society*, 22 no. 4 (2019): 895-916.

Satı, Büşra. “Long Live Our Father”: The Culture of Solidarity, Kinship, and Marriage in Labour Unions”, *1964–1965 Through the Prism of Gender and Work*, der. Selin Çağatay, A.Ghit, vd. (Brill, 2024): 259-288.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi. Sümerbank’ın 1975 Yatırımlarının İncelenmesi ve 1976 Programına Genel bir Bakış, 151 (1975).

Toprak, Zafer. *Sümerbank Holding AŞ*. (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1988).

Uz Sedat. “Çanakkale'nin Rantlarla Anılan Arazisi Sümerbank” *Burası Çanakkale*, 12 Aralık 2023, <https://www.burasicanakkale.com.tr/haber/62417-canakkalenin-rantlarla-anilan-arazisi-sumerbank> (Son erişim tarihi 08.02.2025)

Vardağlı, E. Tutku. “Searching for Women’s Agency in the Tobacco Workshops: Female Tobacco Workers of the Province of Selanik” *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, der. D. Köksal ve A. Falierou, (Brill, 2013): 47-63.

Yıldız, Hatice. “Parallels and Contrasts in Gendered Histories of Industrial Labour in Bursa and Bombay 1850–1910” *The Historical Journal*, 60 n. 2 (2017): 443-470.